

зиму він [ведмедик] з'їв 7 бочок меду і у нього залишилося... (Математика, 1 кл.), п р а в и л ь н о : За зиму він [ведмедик] з'їв 7 бочок меду, і в нього залишилося...; Щоб підсмажити шматочок хліба з одного боку потрібна 1 хв. (Математика, 2 кл.), п р а в и л ь н о : Щоб підсмажити шматочок хліба з одного боку, потрібна 1 хв.) та порушення пунктуаційних норм під час відокремлення порівняльного звороту (У скільки разів більше качок ніж лебедів плавало на озері (Математика, 2 кл.), п р а в и л ь н о У скільки разів більше качок, ніж лебедів, плавало на озері; На скільки менше зелених яблук ніж червоних було у Полі? (Математика, 1 кл.), п р а в и л ь н о : На скільки менше зелених яблук, ніж червоних, було у Полі?).

Отже, шкільний підручник як високоавторитетне джерело зразкової літературної мови має, по-перше, відбивати кодифіковані норми на всіх мовних рівнях, а по-друге, передавати від покоління до покоління не лише потрібну інформацію, але й культуру наукової комунікації, зразки книжної мови. У початковій школі рівень мовної культури підручників набуває особливої ваги, оскільки від нього значною мірою залежить рівень мовної культури маленьких українців, опанування ними навичок правильного усного та писемного висловлення думок, формулювання тверджень.

Тетяна Мельник

ФОРМУВАННЯ РЕЄСТРІВ ЗАГАЛЬНОМОВНИХ СЛОВНИКІВ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Словниковий склад мовни постійно зазнає змін, накопичує нові ресурси для адекватного вираження перетворень, які відбуваються в житті народу. Суспільство як носій і творець мови по-різному переживає періоди соціальних зрушень. Тому й у лексиці в час перегляду усталених стереотипів теж посилюються процеси мовних трансформацій. Так було і в першій третині ХХ століття, коли різко змінювалась економічна, політична і соціальна структура українського суспільства.

Як відомо, мовні зміни відбуваються на тлі взаємодії внутрішніх і зовнішніх причин. Тривалий час у лексико-семантичній системі може співіснувати старе й нове, балансувати стабільне й рухливе.

Ці ознаки динамізму в лексичній системі літературної мови відображає реєстр кодифікаційних праць. Одні з них – лексикографічні джерела. Звичайно, словники не миттєво фіксують появу нових слів та значень чи втрату застарілих форм, проте саме аналіз матеріалів лексикографічних видань засвідчує унормування та кодифікацію літературної мови на певному етапі її розвитку. Лексикографічні праці “усталюють нормативне лексичне значення і містять рекомендації щодо вживання слів” (Єрмоленко С. Я. Динаміка літературних норм // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich.* – Opole, 1999. – S. 227).

Вивчення реєстрів кодифікаційних праць у першій третині ХХ століття засвідчує, що вони складаються з лексики різних сфер функціонування мови: 1) слів із художніх творів; 2) лексики наукової мови; 3) лексичних одиниць, актуальних для мови преси; 4) номенклатурних і термінологічних лексем, якщо вони набули широкого вжитку; 5) загальноновживаної лексики.

У процесі формування цих лексикографічних реєстрів неодноразово поставало питання фіксації та паспортизації діалектизмів, що сприяло виробленню теоретичних засад вивчення ролі діалектної лексики в літературній мові. Адже “при доборі в нормативно-довідковий словник діалектних слів лексикографи опираються на більш-менш обґрунтоване визначення ступеня їх уживаності в літературній мові” (Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання (на лексичному матеріалі російської та української мов). – К., 1976). Особливий статус мають діалектизми, що поширилися через популярні твори письменників і зафіксовані в сучасних словниках із відповідною стилістичною позначкою. Наприклад, лексема *фризура*, рос. “причёска”, кодифікована в «Російсько-українському словнику. – К., 1924 – 1933. – Т. 1 – 3» (далі – РУС-24-33) та проілюстрована цитатою із творів П. Куліша (РУС-24-33, III, 546). У СУМі слово *фризура* пояснюється як “зачіска, завите волосся” (СУМ, X, 348) і має позначку *діал.*

Крім того, у лексикографічних джерелах першої третини ХХ століття зафіксовано деякі лексеми, які перейшли зі сфери

діалектного вживання до сучасного активного словника і стали літературною нормою: пор. *зап. вістря* “рос. лезвие” (РУС-24-33, II, 411) – *вістря* – “2. Гостра, різальна сторона якого-небудь знаряддя; лезо” (СУМ, I, 685), *діал. каюк* “рос. лодка” (РУС-24-33, II, 445) – *каюк*¹ – “невеликий човен із плоским дном і двома веслами” (СУМ, IV, 126).

Більшість діалектних слів, уведених до кодифікаційних реєстрів у 20-30 рр. ХХ ст., увійшли до сучасних лексикографічних видань:

1) без зміни стилістичної позначки – *зах. дик* (дикий кабан) (РУС-24-33, II, 223), *цатур* (козел) (РУС-24-33, II, 284);

2) зі зміною стилістичної позначки:

- *гал.* (у словниках 20-30 рр. ХХ ст.) → *зах.* (у сучасних кодифікаційних джерелах): *троск* (очерет) (Ніковський А. Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К. : Горно, 1926. – 864 с.; далі – УРС-Н-26, 13), *п'ястук* (кулак) (РУС-24-33, II, 381), *касарня* (казарма) (РУС-24-33, II, 226);

- *зап.* → *діал.*: *поцєрувати* (зашивати) (РУС-24-33, II, 220), *спіжарня* (комірка) (РУС-24-33, II, 266), *змора* (кошмар) (РУС-24-33, II, 345), *ватра* (багаття) (РУС-24-33, II, 335), *кошуля* (сорочка) (РУС-24-33, II, 345);

- *діал.* → *зах.*: *скуса* (коклюш) (РУС-24-33, II, 287), *поварка* (ополоник) (РУС-24-33, II, 446).

З усіх лексикографічних видань першої третини ХХ століття найширшу джерельну базу (лексика художніх та критичних літературних творів) має РУС-24-33. Праця містить посилання на зразки української художньої літератури за останні 50 – 55 років. Найбільш частотними є лексичні одиниці, вживані у творчості: Тараса Шевченка (*капрал, клобук, конфедерат, легіон, магнат, омет, коротати*); Пантелеймона Куліша (*караван, калитка, гаман, кредит, пільговий, начний, короткомовність, киталт, грімниця, химородник, хлібодарник, проречність*); Марка Вовчка (*перехід, часинка, розпач, надро*); Івана Нечуя-Левицького (*калган, кисет, квартал, мода, консерватист, катанка, манера, магічний*); Панааса Мирного (*лиштва, мода, мла*); Бориса Грінченка (*компроміс, контрафактний, масштаб, мімічний, виднокруг, культивувати*); Івана Франка (*калейдоскоп, когорта, магнет, комфорт*,

констатувати, ліберал, мікроскопічний, мріяда, момент, ілюзія, надмір, тартак, дводушник, баюра); Лесі Українки (променистий, містичний, напасть, модистка, тьмарити, відмет (покидьок), паралітик, застіл (заслона), перелесник, облудний (неправдивий), вродливиця); Михайла Коцюбинського (корчма, каюта, паровик, остогиднути, лихоліття, меблі).

Частково представлена лексика із творів Анатолія Свидницького (*комплімент, ступанка*), Юрія Федьковича (*вабити, сутки*), Миколи Вороного (*монотонний, світобудова*) та ін.

Значну частину лексичного масиву укладено на матеріалі розвідок Сергія Єфремова (*маяк, монополітний, ідеологія, оригінальний, мемуари, світознання, копіювати*) та Агатангела Кримського (*концентрація, меланхолія, фантазія, місія, модерн, мотив, ідеал, ілюстрація, поспів*) тощо.

Саме в РУСі-24-33 було вперше зафіксовано й кодифіковано як норму слововживання сучасної української літературної мови велику кількість лексики із художніх та наукових текстів.

Деякі діалектні слова упорядники добирали до реєстру словника із мови регіонів України і використовували позначки відповідно до назви місцевості, як-от:

- Херсонщ.: *кодола* – у значенні “канат” (РУС-24-33, II, 223), *итроп* – “кільце” (РУС-24-33, II, 223), *привод* – “передня частина риболовної снасті” (РУС-24-33, II, 249), *віха* – “комета” (РУС-24-33, II, 301);

- Звениг.: *креймах* – “камінь” (РУС-24-33, II, 236), *скобзалка* – “ковзанка” (РУС-24-33, II, 409), *лісосіка* – “лісова ділянка” (РУС-24-33, II, 419), *партика* – “скиба” (РУС-24-33, II, 451), *багацько* – “багато” (РУС-24-33, II, 546), *розкидалка* – “гойдалка” (РУС-24-33, II, 256), *моргунчик* – “гасник” (РУС-24-33, II, 318), *кошель* – “кошик” (РУС-24-33, II, 322), *снасть* – “тулуб” (РУС-24-33, II, 329), *гладушка* – “глек” (РУС-24-33, II, 377);

- Київщ.: *сачок* – “кофта коротка” (РУС-24-33, II, 343), *моташка* – “моток” (РУС-24-33, II, 574), *сніговина* – “лавина” (РУС-24-33, II, 393);

- Черкащ.: *юга* – “марєво” (РУС-24-33, II, 484), *хирний* – “кволий” (РУС-24-33, II, 555), *бияк* – “молот” (РУС-24-33, II, 562);

- Канівщ.: *батова* – “група” (РУС-24-33, II, 165), *брижитися* – “морщитися” (РУС-24-33, II, 572);

- Уманщ.: *тирло* – “лігво” (РУС-24-33, II, 445), *сталка* – “лезо” (РУС-24-33, II, 271);
- Полтавщ.: *цівка* – “шпुлька” (РУС-24-33, II, 256), *тринкалі* – “могорич” (РУС-24-33, II, 552).

Поодинокими є лексичні одиниці, записані на Дніпропетровщині (*кубах* – “ямка для висадки рослин” (РУС-24-33, II, 459), Кам’яниччині (*калабаня* – “калюжа” (РУС-24-33, II, 457), Чернігівщині (*суга* – “наліт” (РУС-24-33, II, 491), Поділлі (*матерас* – “матрац” (РУС-24-33, II, 493) тощо.

Частина зафіксованих слів із реєстру аналізованого словника перейшла без зміни первинного значення до СУМа, як-от: *коддола* “дуже грубий і міцний мотузок; линва, канат” (СУМ, IV, 207), *лісосіка* “ділянка, на якій вирубали, рубають або рубатимуть ліс” (СУМ, IV, 526), *партика* “діал. Скиба, шматок хліба” (СУМ, VI, 78), *брижитися* “1. Укриватися брижами, утворювати дрібні хвилі... 2. Укриватися зморшками, складками” (СУМ, I, 234), *тирло* “2. Лігво, кубло звірів” (СУМ, X, 121), *цівка* 2. *текст.* Шпулька для намотування ниток (у ткацькому човнику, прядці і т. ін.)” (СУМ, XI, 69).

Словники 20-30-х рр. ХХ ст., крім розмовної лексики, містять значну кількість просторічних слів, які перебувають на межі літературної та загальнонародної мови і мають експресивно-емоційне забарвлення. Для представлення просторічних лексичних одиниць використовували різнотипне ремаркування, наприклад: *оглядач* – **шутл.** *торботрус* (РУС-24-33, III, 85), *кучер* – **шутл.** *поганяйло* (РУС-24-33, II, 392), *охоронець* – **шутл.** *боронило* (РУС-24-33, III, 149), *жаба* – **перен. шутл.** *болотяний соловейко* (РУС-24-33, II, 470), *поважна особа* – **ирон.** *важниця, маця, велике цабе, велика цяця* (РУС-24-33, III, 87), *літератор* – **ирон.** *писака, писач, письмак, перодряп* (РУС-24-33, II, 432), *упиратися* – **ирон.** *єрепенитися, комезитися, огуриятися* (Практичний російсько-український словник / [уклад. Г. Сабалдир]. – К. : Час, 1926. – 436 с.; далі – ПРУС-С-26, 410), *бідняк* – **презр.** *драб, голодраб, голяк, злидень* (ПРУС-С-26, 13), *тріпач* – **вulg.** *патяка* (Російсько-український словник / [відп. ред. П. Мустяца]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1937. – 890 с.; далі – РУС-37, 802), *морда* – **вulg.** *пика* (РУС-37, 802) та ін.

У процесі формування реєстрів кодифікаційних праць одним із актуальних було питання про місце спеціальної лексики для називання найважливіших знарядь, засобів та об'єктів усіх галузей професійної діяльності. За нашими спостереженнями, лексикографічні джерела 20-30-х рр. ХХ ст. містять 67 реєстрових позначок різних галузевих структур. Найчастотніші позначки для номінацій сфер техніки (*техн., мех.*), медицини (*мед., фармакол., анат.*), математики (*мат., геом.*), біології (*біол., бот., зоол.*), хімії (*хім.*), фізики (*фіз.*), географії (*геогр., геол.*), астрономії (*астрон.*) та ін. Із розвитком культури, науки й техніки сфера вживання спеціальної лексики інтенсивно розширюється. Слова стають загальновідомими. Відбувається процес детермінологізації, тобто перехід термінів із вузькоспеціалізованої сфери використання до загальноновживаної лексики. Наприклад, слово *кмин* у РУСі-24-33 зафіксоване з позначкою *бот.* (РУС- 24- 33, II, 262), а у СУМі – без термінологічної позначки і закріплене із двома значеннями “1. Трав'яниста багато- або дворічна рослина зонтичних. 2. Пахуче насіння цієї рослини, що застосовується в кулінарії, парфумерії тощо” (СУМ, IV, 195). Те ж саме можемо простежити на прикладі слова *лічильник*, яке в РУСі-37 має позначку *техн.* (РУС-37, 784), а в СУМі зафіксоване без ремарки “1. Той, хто веде лік чому-небудь. 2. Прилад для підрахування чого-небудь” (СУМ, IV, 533).

Проаналізований реєстр лексикографічних праць 20-30-х рр. ХХ ст., способи ілюстрування семантики мовних одиниць, типологія їх ремаркування дають підстави стверджувати, що кодифікація лексики в першій третині ХХ ст. відбувалася відповідно до конкретних історичних умов функціонування і наукового опрацювання української літературної мови. Основою для коректної інтерпретації семантики лексем у реєстрах слугували різні джерела, провідними серед яких були художні твори українських класиків, наукові й публіцистичні тексти, усна народна мова.